

Система вищої освіти в Україні: кількість, що не переходить в якість

Згідно з опитуванням керівників бізнесу, українська система освіти не забезпечує зростання конкурентоспроможності регіонів країни, незважаючи на її відносно високі кількісні характеристики. Україна входить до першої двадцятки рейтингу глобальної конкурентоспроможності ВЕФ за індексом охоплення вищою та середньою освітою (таблиця 3.1). За відносною кількістю осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах (79,4%), країна посідає 8-е місце з-поміж 142 країн¹. Проте за загальним балом складової «Вища освіта і професійна підготовка» Україна перебуває на нижчій, 51-й позиції. Причина — низька якість освіти й навчання на робочому місці. Зазначені фактори щороку впливають на зниження загальної оцінки країни. Ще чотири роки тому за якістю вищої освіти Україна посідала 55-е, а за якістю навчання на робочому місці — 83-є місце. Нині — 72-є та 103-є місця відповідно. Однак, впродовж останніх трьох років значення індексу якості вищої освіти України зросло. Це означає, що Україна програє іншим країнам не за абсолютними показниками, а за темпами їхнього поліпшення.

Втрата позицій за складовою «Вища освіта і професійна підготовка» гальмує зростання конкурентоспроможності економіки країни. Зазначена складова входить до групи так званих «підсилювачів ефективності», які мають найголовніше значення під час розрахунку індексу для країн, які перебувають на другій стадії розвитку (за методологією ВЕФ), а отже, у недалекому майбутньому це стосуватиметься і України. Важливість зазначеної складової також підтверджується високою кореляцією між її оцінками та добробутом регіонів, що вираховується як ВРП на особу (рисунок 3.1). Таким чином, без удосконалення системи освіти — насамперед без підвищення якості освіти й навчання на робочих місцях — вкрай ускладниться процес зростання конкурентоспроможності регіонів України та їх добробуту.

Ситуація у системі освіти України характеризується такими проблемними факторами.

Якість освіти не відповідає очікуванням роботодавців. Рівень випускників українських вузів і очікуваний рівень кваліфікації молодих спеціалістів суттєво відрізняються. Згідно з результатами Опитування керівників у 2011 році (далі — Опитування), кожен п'ятий роботодавець вважає низький рівень кваліфікації робочої сили проблемним фактором для власного бізнесу; 6% респондентів — найбільш проблемним. Труднощі через невідповідний рівень кваліфікації виникають на підприємствах обробної промисловості й сільського господарства. У цих галузях 29% і 26% керівників відзначили, що низький рівень кваліфікації робочої сили ускладнює ефективність роботи підприємств. У видобувній промисловості цей фактор також наявний: 9% роботодавців вважають низький рівень кваліфікації найбільшою проблемою. Враховуючи те, що у зазначених галузях працює понад 30% працівників, питання кваліфікації кадрів, безумовно, є актуальним і для економіки у цілому. Більше того, з року в рік кваліфікація робочої сили все менше задовольняє український бізнес.

¹ World Economic Forum Global Competitiveness Report 2011.

Таблиця 3.1 Вища освіта і професійна підготовка та її складові для України

Показник	2011 (з 142)		2010 (з 139)		2009 (з 133)		2008 (з 134)	
	Рейтинг	Бал	Рейтинг	Бал	Рейтинг	Бал	Рейтинг	Бал
5-я складова: Вища освіта і професійна підготовка	51	4,58	46	4,61	46	4,38	43	4,46
А. Охоплення освітою	14	6,23	13	6,23	16	5,59	21	5,58
В. Якість освіти	72	3,97	67	3,95	61	3,92	55	4,09
С. Навчання на робочому місці	103	3,54	97	3,65	89	3,64	83	3,70

Джерело: World Economic Forum Global Competitiveness Reports 2008 - 2011

Минулого року зазначений фактор посідав 13-е місце у списку найбільш проблемних для ведення бізнесу, а у 2011 р. — вже 10-е місце із 18.

Кількість випускників не відповідає потребам економіки. На ринку праці наявний дефіцит спеціалістів певних професій і відносний надлишок інших. Про це свідчать труднощі, які виникають у працевластувачів з найманням спеціалістів належної кваліфікації, з одного боку, й випускників вузів із пошуком роботи, з іншого. Невідповідність між попитом і пропозицією знань та навичок в Україні підтверджується дослідженням Світового банку.² У 2009 році зафіксовано дефіцит кваліфікованої ручної праці («сині комірці») й відносний надлишок «білих комірців». У цьому ж звіті відзначено велику кількість не заповнених вакансій кваліфікованих спеціалістів у державному секторі.

Диспропорції на ринку праці частково пояснюються занепадом професійно-технічної освіти. Частка учнів професійно-технічних навчальних закладів³ у загальній кількості студентів знизилася з 62% у 1990—1991 рр. до 27% у 2010—2011 роках

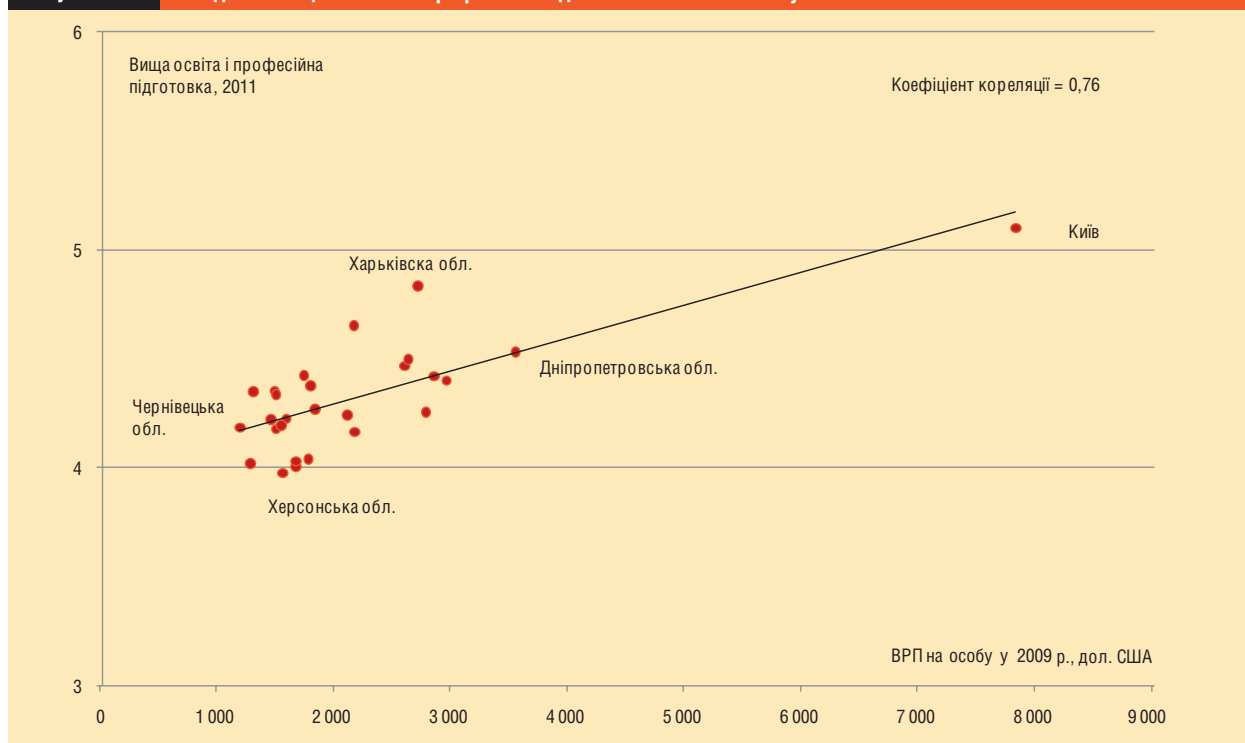
(рисунок 3.2).

В Україні спостерігається старіння певних професій (переважно у бюджетному секторі). Це сфери, які характеризуються невисоким рівнем заробітної плати через відсутність повноцінного конкурентного ринку праці, а також достатньо специфічними умовами праці й кваліфікаційними вимогами. Молодь не має бажання працювати у зазначених сферах. Багато експертів зауважують, що у майбутньому це призведе до значного дефіциту саме цих спеціалістів і, таким чином, до більш високих затрат на їх пошук та наймання.

Система освіти не розвиває важливих для конкурентоспроможності навичок.

В Україні — низька якість викладання менеджменту, що є провідною складовою продуктивності компаній у сучасному світі. У країні майже не готують управлінців західного зразка, які з успіхом могли б подолати усі виклики ринкової економіки. На думку більшості керівників, рівень українських бізнес-шкіл не відповідає міжнародним стандартам.

Рисунок 3.1 Складова «Вища освіта та професійна підготовка» і ВРП на особу

Джерело: Державна служба статистики України, розрахунки Фонду «Ефективне управління»

² Ukraine labor demand study, 2009, World Bank, Washington, DC.

³ Тут мова йде про студентів професійно-технічних навчальних закладів та вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації.

Їхня оцінка — 2,97 із 7 балів, тоді як у середньому у світі цей показник дорівнює 4,18 бала.

За рівнем викладання математики та природничих наук, ключових предметів для оволодіння навичками логічного мислення й критичного аналізу, Україна програє більшості розвинених країн. Середня оцінка по регіонах — 4,21 за шкалою від «1 до 7» — хоча й перевищує середньосвітову на 0,27 бала, однак дорівнює 70-му місцю у глобальному рейтингу 142 країн і перебуває на рівні Беніну, Зімбабве та Кенії. Дослідження світових трендів у математиці та природничих науках (TIMSS) у 2007 році підтверджує це. Українські учні 4-го та 8-го класів отримали 469 (26-е місце з 36) і 462 (25-е місце з 45) бали відповідно, тоді як середній показник у світі становив 500 балів. Рівень знань українських учнів з математики виявився нижчим за рівень більшості учнів з країн ЄС та СНД, що брали участь у дослідженні, а також із Сінгапуру, Китаю та Гонконгу. Гірше за усіх виконали завдання учні з Грузії, Румунії, Туреччини та низки інших країн Азії й Африки.

Причини проблем, пов'язаних із пропозиціями знань та навиків, є такими.

Кошти, які виділяють на освіту, витрачаються неефективно. Останніми роками з державного та місцевих бюджетів на освіту виділялося близько 7% ВВП України.⁴ І це чимало. У країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) на освіту витрачають у середньому 4,6% ВВП, у країнах Європейського Союзу (ЄС-27) — 5,07%, у ЄС-15 — 4,97%.⁵ В Україні пере-

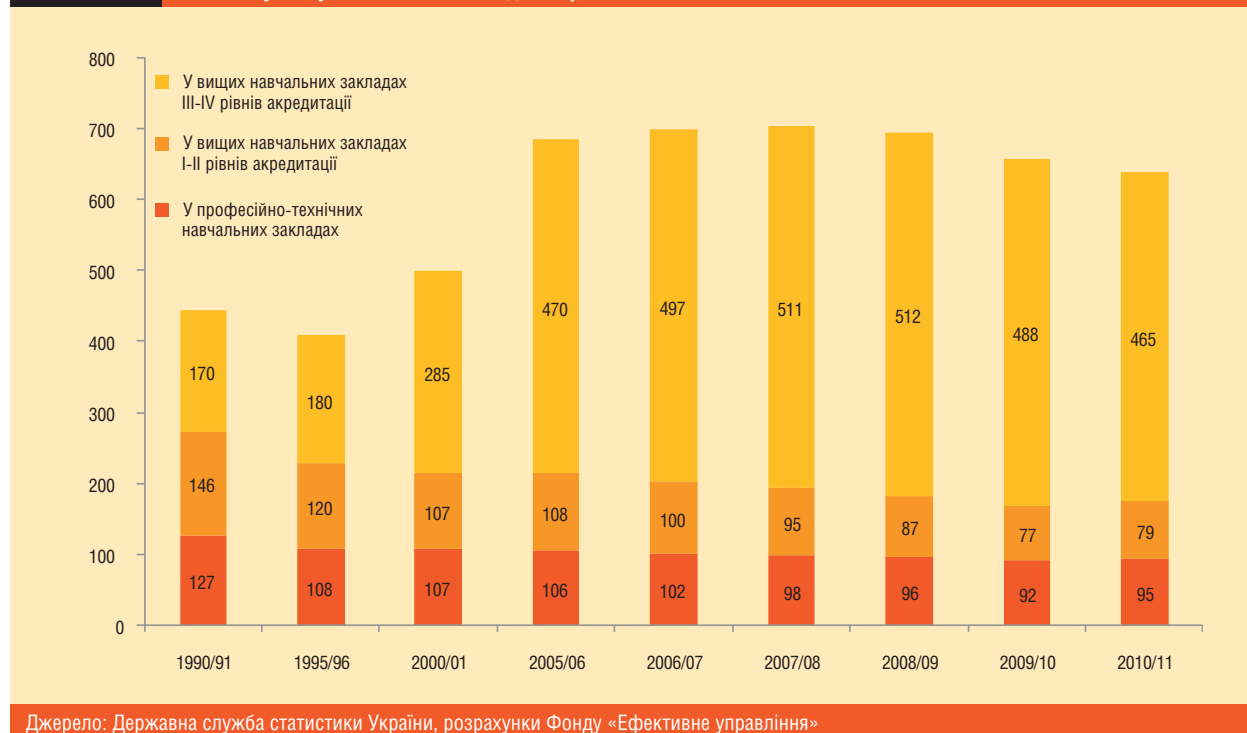
важна частина коштів, що виділяються з бюджету на освіту, витрачається на оплату праці й комунальні платежі (за оцінками експертів, частка цих витрат становить понад 70%). Інвестування у поліпшення матеріально-технічної бази й інновації відбувається за остаточним принципом.

Навчальним закладам України не вистачає фінансової та академічної автономії. Система освіти у країні є централізованою. Для того, щоб змінити навчальний план, затвердити витрати й провести серйозні зміни або втілити нововведення, необхідно отримати дозвіл та схвалення міністерства і пройти складну бюрократичну процедуру; певною мірою це стосується і приватних вузів. Така ситуація пояснює низький рівень якості освітньої інфраструктури й обладнання, низьку практичну складову освіти, застарілість навчальної програми.

Невідповідність попиту й пропозиції навиків на ринку праці частково пояснюється **недоліками планування у сфері професійно-технічної та вищої освіти.** Під час планування навчальні заклади намагаються збільшити кількість студентів і зберегти викладацький склад з метою отримання максимального фінансування. Унаслідок цього економіка отримує випускників не тих спеціальностей, у яких на даний момент є потреба, а спеціалістів із застарілими навичками й знаннями, часто відірваними від економічної реальності.

В Україні слабка система керування й контролю якості освіти. Діяльність Міністерства освіти, університетів та шкіл оцінюється за кількісними, а не за

Рисунок 3.2 Кількість учнів у навчальних закладах України, осіб на 10 000 населення

⁴ «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010-2011 року», Державна служба статистики України.

⁵ OECD, Public Spending on Education (2010), Eurostat Education Database (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>).

якісними показниками. Навчальні заклади отримують фінансування залежно від кількості студентів, а не від якості отриманих ними знань та навичок. Стимулів для підвищення якості освіти у навчальних закладах немає. Зовнішнього моніторингу, який визнавався б за кордоном, немає також. Україна не бере участі в міжнародних ініціативах моніторингу, таких, як PISA⁶, PIRLS⁷, IAEP⁸, і лише одного разу брала участь у TIMSS у 2007 році. Вузи України не представлені у світових рейтингах кращих університетів. Лише у вересні 2011 р. два вузи — Київський політехнічний інститут і Донецький національний університет — увійшли до рейтингу топ-700 вузів у світі за версією QS World University Rankings.

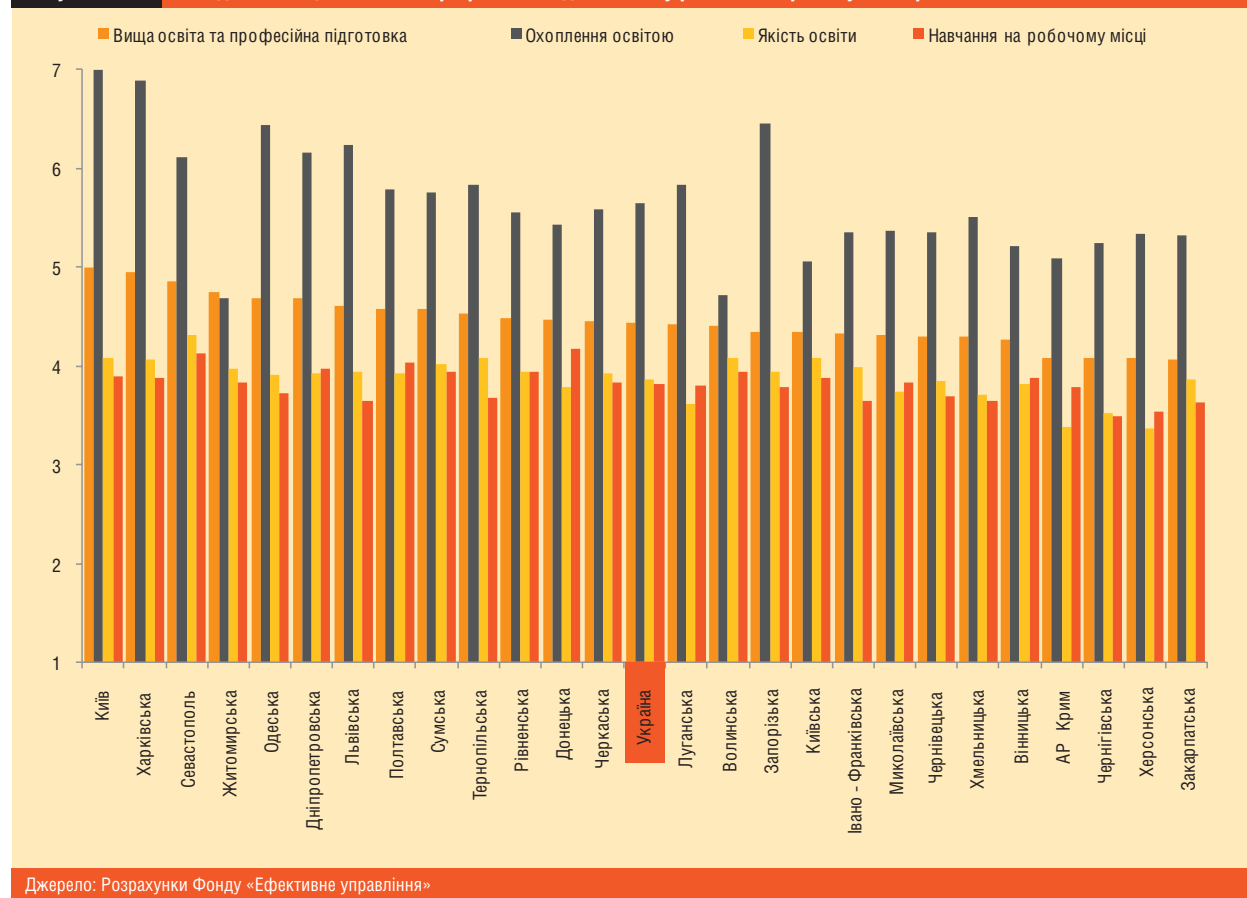
Відносний дисбаланс на ринку праці можна пояснити також і проблемами, пов'язаними із попитом на кадри. Дефіцит спеціалістів у деяких секторах спричинений низьким рівнем заробітної плати. Адже освіта — це інвестиція, і на вибір професії впливає очікуваний у майбутньому дохід, який може забезпечити та чи інша спеціальність. А в Україні у червні 2011 р. середня зарплата у секторі охорони здоров'я та освіти становила 1 862 і 2 502 грн відповідно, у той час як середня заробітна плата у країні дорівнювала 2 708 гривень. Аналогічна ситуація спостерігається і у виробництві машин та обладнання (2 605 грн), електричного, електронного й оптичного

обладнання (2 340 грн).

Частину відповідальності за низьку кваліфікацію робочої сили несуть також і працедавці. Як виявилось, **компанії не інвестують у підвищення кваліфікації та збереження персоналу**. Середня оцінка підвищення кваліфікації персоналу є достатньо низькою — 3,15 бала порівняно із середньосвітовою — 3,96. З одного боку, гнучке регулювання ринку праці в Україні не накладає на підприємства додаткових зобов'язань щодо навчання персоналу⁹. З іншого, добровільно працедавці не інвестують у персонал, зокрема, тому, що не вважають людський капітал своїм стратегічним ресурсом або конкурентною перевагою, а також тому, що планування частіше відбувається на короткотермінову, а не на довготривалу перспективу (наприклад, через високий рівень ризиків у країні).

Низькі оцінки цього показника певною мірою можна пояснити відносно невисоким рівнем доступу до якісних спеціалізованих послуг у сфері підвищення кваліфікації. У середньому доступність таких послуг у регіонах оцінюється керівниками підприємств у 4,48 бала із 7, що відповідає 60-му місцю у світовому рейтингу¹⁰.

Рисунок 3.3 Складові «Вища освіта та професійна підготовка» у регіонах України у 2011 р.

Джерело: Розрахунки Фонду «Ефективне управління»

⁶ PISA – The Programme for International Student Assessment, Програма міжнародного оцінювання студентів.

⁷ PIRLS – Progress in International Reading Literacy Study, Вивчення якості читання та розуміння тексту.

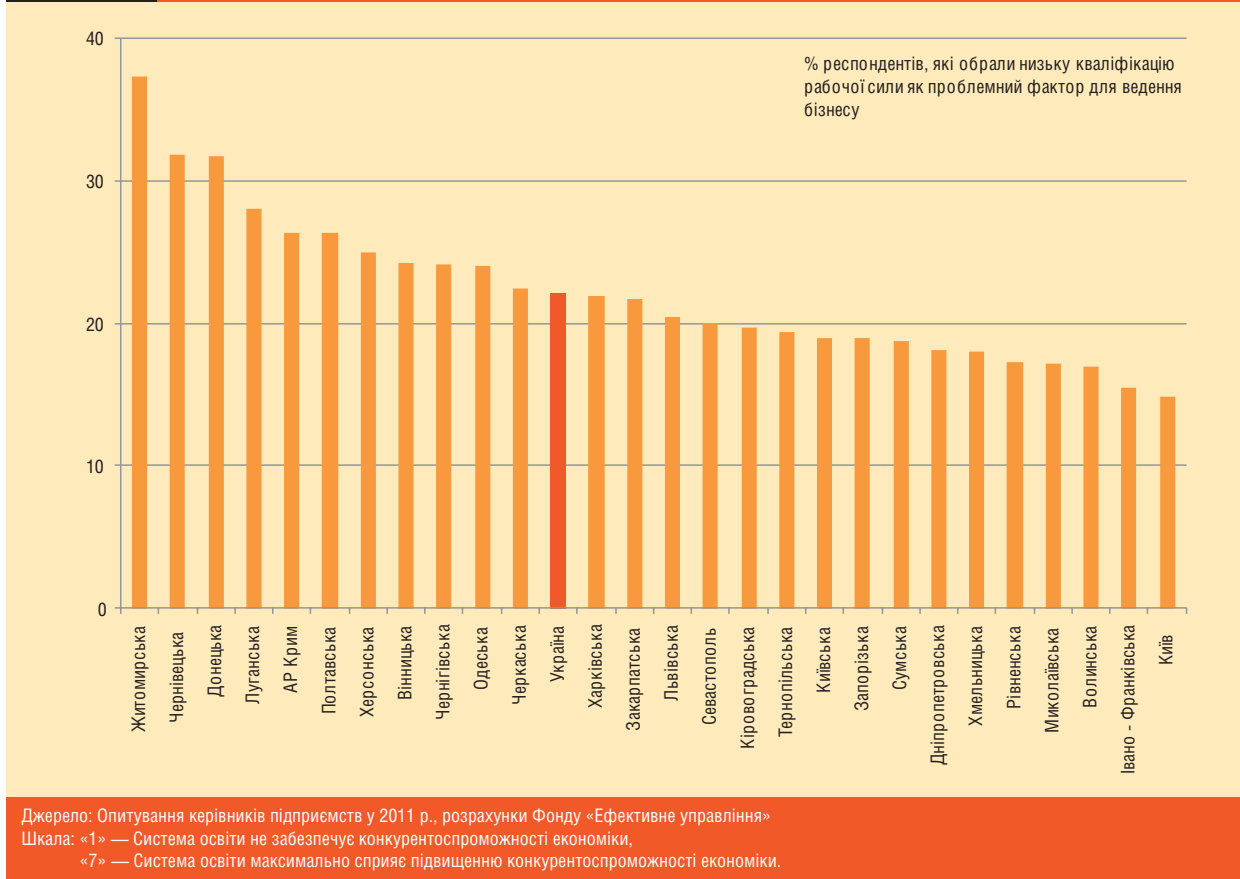
⁸ IAEP – The Internal Auditing Education Partnership, Партнерство внутрішнього аудиту освіти.

⁹ Середня оцінка гнучкості ринку праці за регіонами – 5,02, в середньому у світі — 4,51.

¹⁰ В середньому у світі доступність цих послуг оцінена у 4,1 бали.

Рисунок 3.4

Низька кваліфікація робочої сили як проблемний фактор для ведення бізнесу у регіонах України у 2011 р.

Освіта у регіонах України: думка працедавців

У регіонах України показники якості й кількості вищої освіти та професійної підготовки відрізняються (рисунок 3.3). Рівень показників кількості — охоплення середньою та вищою освітою — є достатньо високим у всіх регіонах країни. За охопленням середньою освітою в Україні лідирують міста Київ та Севастополь, а також Київська область — у цих регіонах стовідсоткове покриття середньою освітою. Найнижче охоплення середньою освітою спостерігається у Донецькій області — 88%. За охопленням вищою освітою розкид показників по регіонах є більшим. Максимальні показники (100%) у Києві й Харківській області, мінімальні — у Закарпатській (29%) та Київській областях (35%). Така ситуація спричинена нерівномірним розташуванням великих вузів у країні.

Показник якості освіти у всіх регіонах оцінено як значно нижчий, на відміну від показника кількісного. Його середня величина по регіонах — 3,87, у світі — 4,01 бала. З усіх показників «якості освіти» рівень шкіл менеджменту виявився найнижчим (2,97). Розкид оцінок якості бізнес-шкіл по регіонах — досить значний. Максимальну оцінку бізнес-школам виставили у Дніпропетровській області (3,60), а мінімальну — у Чернігівській (2,44). Оцінки інших факторів — якості системи освіти, якості викладання математики й природознавчих наук, доступу до Інтернету в школах — є вищими. Керівники підприємств оцінили якість системи освіти у регіонах України у середньому в 3,92 бала. Найкраща ситуація — у

Севастополі й Чернівецькій області (4,27 бала для обох регіонів), найгірша — у Херсонській області (3,08). На думку респондентів, математику та природничі науки найліпше викладають у Севастополі (4,69), найгірше — у Криму (3,56 бала). За доступністю у школах до мережі Інтернет середня оцінка по регіонах є достатньо високою — 4,37, крім того, вона вища за середній показник у світі — 4,16 бала.

Середня оцінка «навчання на робочому місці» — найнижча в Україні з-поміж усіх показників вищої освіти та професійної підготовки (3,18) і нижча за середньосвітову на 0,22 бала. За результатами опитування керівників підприємств, найбільше навчають персонал у Донецькій області (4,18) та Севастополі (4,13), найменше — у Чернігівській області (3,49). Показник має низький результат, передусім, через погані оцінки політики компаній з підвищення кваліфікації персоналу (3,15 бала, порівняно із середньосвітовим показником — 3,96). Найгірші оцінки за цим показником отримала Одеська область (2,74), найкращі — Волинська (3,53).

За результатами Опитування, у різних регіонах країни працедавці стикаються із складностями через низький рівень кваліфікації робочої сили (рисунок 3.4). Найбільше невдоволення освітою персоналу — у керівників компаній у Житомирській, Чернівецькій, Донецькій та Луганській областях. У зазначених областях проблеми через кваліфікацію робочої сили виникають у тих самих галузях, як і в Україні у цілому: обробна промисловість та сільське господарство. У Житомирській області найбільше невдоволені керівники підприємств обробної промисловості та інших ділових послуг: 56% і 50% керівників цих підприємств відповідно вважають

недостатній рівень освіти своїх співробітників одним із проблемних факторів для ведення бізнесу. У Чернівецькій області найбільша стурбованість щодо зазначеного фактору — у керівників компаній у галузях сільського господарства, обробної промисловості, виробництва електроенергії, газу та водопостачання; у Донецькій та Луганській областях — у працедавців у галузях виробництва електроенергії, газу та водопостачання.

З іншого боку, у Києві, Івано-Франківській та Волинській областях керівники компаній найбільше задоволені рівнем освіти робочої сили. У розрізі за галузями, найменше проблем виникає у інвестиційних компаній та підприємств готельного й ресторанного бізнесу. Лише 10 і 11% керівників у цих сферах зауважили, що стикаються із труднощами через низький рівень кваліфікації персоналу. Як раніше було зазначено, найбільша кількість проблем за цим фактором виникає на підприємствах машинобудування (29%) та сільського господарства (26%).

Конкурентоспроможна освіта виграє значну частину битви за конкурентоспроможність країни

Нинішні оцінки системи освіти засвідчують те, що Україна поки що утримує задовільні позиції у сфері вищої освіти та професійної підготовки у світовому рейтингу конкурентоспроможності. Аналіз динаміки рейтингу за даною складовою виявив, що країна втрачає свої позиції через низьку якість освіти та недостатній рівень навчання на робочому місці. І оскільки конкурентоспроможна освіта безпосередньо або опосередковано формує значну складову загальної конкурентоспроможності країни, її пріоритет у державній та регіональній політиці є виправданим.

Регіональний аналіз продемонстрував високий рівень кількісних показників у всіх регіонах, проте рівень оцінок якості — низький у цілому в країні, однак значно відрізняється по регіонах.

Для того, щоб забезпечити стійке підвищення позицій країни за Індексом глобальної конкурентоспроможності, необхідно усунути регіональні диспропорції і почати процес якісного реформування системи вищої освіти та професійної підготовки.